УДК 811.161.2’373.22

Іван САБАДОШ (Ужгород)

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКА В «БОТАНИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ» 1878 РОКУ М. АННЕНКОВА З ПОГЛЯДУ АРЕАЛЬНОГО

Анотація. У статті докладно характеризуються українські назви рослин у «Ботаническом словаре» 1878 р. М.Анненкова, зокрема й із погляду ареального, та роль цього словника у формуванні наукової ботанічної номенклатури української мови.
Ключові слова: українська мова, назви рослин, історія лексики, етимологія, ареальна характеристика ботанічної лексики.

Микола Іванович Анненков (21.04.1819 — 09.08.1889) — російський ботанік, знавець сільського та лісового господарства й акліматизації культурних рослин, народився в дворянській сім’ї з Псковської губернії, початкову й середню освіту отримав у Москві, навчався на природничому факультеті Московського університету, який закінчив 1843 року, після чого викладав у різних навчальних закладах ботаніку, географію, на різних посадах займався питаннями сільського й лісового господарства, редагував «Газету для сельских хозяев», журнал «Сельское хозяйство». Протягом 1863—1875 рр. працював директором Уманського училища садівництва й Софіївського парку в Умані. 1875 року через хворобу пішов у відставку. Помер у Санкт-Петербурзі, проживши 70 років. Детальніше див. [Анненков-1; Анненков-2; Анненков-3; Анненков-5; Анненков-6; Анненков-7] та ін.

М.Анненков опублікував ряд праць із флористики, акліматизації культурних рослин, сільського та лісового господарства тощо, зокрема перший у Росії гербарій рослин Московської губернії (800 рослин), що став взірцем для виданих пізніше подібних праць, присвячених флорі інших російських земель, і особливо «Ботанический словарь» 1878 р. (див. [Ан.]). Останній уважається найбільшою й найважливішою працею М.Анненкова. Робота над нею відбувалася в кілька етапів протягом понад двох десятиліть.

Спочатку автор підготував зібрання російських народних назв рослин і видав 1858 р. в Москві невеликою книжечкою «Простонародные названия русских растений» [Анненков-8], яку громадськість сприйняла дуже прихильно. На адресу М.Анненкова почали надходити з різних куточків Росії нові записи народних ботанічних номенів. Це спонукало автора розширити свою працю, і він звернувся через журнал «Сельское хозяйство» до освічених громадян із проханням збирати народні назви рослин і надсилати йому. Досить швидко М.Анненков переробляє згадану книжечку, значно розширивши її, і видає вже наступного року під назвою «Ботанический словарь» [Анненков-4], в якому, крім російських флорономенів, подає ще й латинські, французькі, німецькі, англійські відповідники, а також назви рослин із мов слов’янських та різних народів Росії.

На цю працю позитивно відгукнулася Академія наук Росії і передала автору наявні в неї матеріали, що стосувалися назв рослин, а також інформацію з більшості губерній Росії щодо медичного й технічного використання рослин. Водночас було висловлено побажання авторові подати в новому виданні словника відомості про походження російських народних флорономенів.

Усе це стимулювало М.Анненкова підготувати не тільки значно більшого обсягу словник, але й зробити його цікавим і корисним не тільки для спеціалістів, а й для всіх тих, у кого викликають інтерес рослини та їхні назви. У підсумку 1878 року у Санкт-Петербурзі виходить друком нове видання «Ботанического словаря» (див. [Ан.]).

Після передмови (с. I—XXI) та дуже короткої замітки «О сокращениях» (с. XXII) майже дві третини обсягу книги займає латинсько-російський словник (с. 1—386), автор називає його умовно першою частиною. До неї в книзі вміщені такого ж характеру ще два додатки (с. 387—411; 634—641).

Структура переважної більшості словникових статей така. Після реєстрової латинської наукової ботанічної назви рослини (нерідко до неї додаються латинські синоніми) подаються переважно за алфавітом російські відповідники, під якими автор розуміє як великоросійські, так і українські та білоруські. Супроводжуються вони покликанням на друковане джерело (без зазначення сторінки) або прізвище кореспондента, який надіслав М.Анненкову матеріал, або вказівкою на місце запису назви. В такий спосіб забезпечується ареальна характеристика більшості фітономенів. Далі йдуть назви цієї рослини іншими слов’янськими, німецькою, французькою, англійською мовами.

У декотрих статтях після реєстрової латинської подаються древні назви рослини, наявні в творах Діоскорида, Теофраста, Гомера, Плінія, Вергілія та ін., які, на думку М.Анненкова, важливі для пояснення сучасних ботанічних назв (пор. [Ан.: III]), а також фармацевтичні назви, напр.: Papaver rhoeas L. У Теофр. Діоск. и Гиппокр. Rhoeas. У Плин.

© І. Сабадош, 2016

Rhoias. Фарм. назв. Rhoeas, Papaver erraticum s. rubrum s. silvestre (Flores) [Ан.: 240]. Нерідко в словниковій статті розміщується корисна інформація про технічне використання рослини, застосування її в народній медицині, ветеринарії, в побуті, часто з вказівкою на місцевість. Майже на кожній сторінці у виносках також наявна подібна інформація і пояснення, як виникла певна ботанічна назва. Тому цей словник можна з повним правом вважати етноботанічним, етнолінгвістичним джерелом фактичного матеріалу, придатного для наукових досліджень у різних галузях.

Друга частина словника (с. 414—633) — це, по суті, індекси російських (зокрема й українських та білоруських) і інших слов'янських ботанічних назв, а також окремо т. зв. «инородческих», німецьких, французьких, англійських, фармацевтичних флорономенів і назв рослин у стародавніх грецьких та римських авторів, а також знахарських фітономенів. Завдяки такій структурі словника ним легко користуватися, можна швидко здобути потрібну інформацію.

За використаними лексикографом друкованими джерелами здебільшого можна отримати ареальну характеристику певної назви рослини, зокрема українські флорономенi М.Анненков узяв із ботанічних праць Ф.М.Августиновича (Полтавська губернія, див. [Авг.]), О.С.Роговича (Київська, Чернігівська, Полтавська губ.) [Рогович], Л.Ґрунера (Катеринославська, Таврійська губ.), М.К.Срединського (Новоросійський край і Бессарабія) [Сред.], Р.Е.Траутфеттера (губернії Київського навчального округу), Е.Ліндемана (Херсонська губ.) [Lind.], В.М.Черняєва (Харківщина), Й.Юндзілла (Волинь, Поділля та ін.) і ряду інших авторів, які описували флору Російської імперії, зокрема й України в її складі, зі спеціальних зібрань українських ботанічних номенів О.С.Роговича [Рог.], Ф.К.Волкова [Волк.] (в обох — з усієї України), К.Гоелзла [Hoelzl], другого випуску «Початків...» І.Верхратського [ВхПч.] (в останніх двох — в основному з території Західної України), з першого випуску (літери А—Б) словника К.Шейковського [Шейк.], українського журналу «Основа» (1861—1862), в кожному номері якого як додатки друкувалися українські діалектні словнички, словника В.Даля [Даль], в якому є чимало слів із різних українських говорів, тощо.

М.Анненков використав також українські рукописні назви рослин, які йому надіслали О.С.Горницький (записи в Курській губ.), К.Я.Леонов (в Подільській губ.), М.М.Левченко (в Київській, Херсонській губ.), І.О.Калениченко, М.О.Максимович та ін. Чимало українських назв подано з ремаркою «русин.[ська]», тобто записані в західноукраїнських землях. Ось як виглядає у словнику М.Анненкова ареальна характеристика українських назв, напр., рослини Achillea millefolium L. (деревій звичайний): *гулявица* (Подол.[ьская губ.]; тут і далі виділення ботанічних номенів курсивом, розкриття скорочень у квадратних дужках наше, ***ъ*** після твердого приголосного в кінці слів ми опускаємо — *І. С.*), *деревій* (назв., употр. в Малор.[осии]), *дервей, дирвій, деривій, дыревей, женской деривій, полевой деревей* (Полт.[авская губ.]), *живучая трава* (Кал.[ениченко]), *крававник* (Малор.[оссия]), *кровавныk* (Вол.[ков]), *рябинка* (Подол.), *серпорѣз, серпориз, серпоріз* (Малор.), *серберез* (Черн.[яев]), *білоголовник* (Малор.), *подбил, подбѣлка* (Черн.) [Ан.: 5]; пор. ще назви рослини Geum rivale L.: *бабочник* (Подол.), *горлянка* (Кал.), *змѣиный корень* (Кал.), *поникница* (Киев.[ская губ.]), *подыйма, пидыйма* (Умань), *репей, репеек* (Кал.), *рябинник болотный* (Черн.), *собаки* (Кал.); а також рослини Medicago falcata L.: *буркун* (Вол.[ынская], Подол., Тавр.[ийская]), *желтый буркун* (Ставро[полье]), *буркунец* (Тавр., Вор.), *бурундюк* (Екат.[еринославская губ.]), *бурундук* (Lind.), *бурунчик, бурунчук, борончук* (Малор.), *вязиль* (Курск.), *полевой горошек* (Хар.[ьковская губ.]), *жеребчик* (Курск.), *шечевица* (Вол.]), *спотыказ* (Хар.), *черевишник* (Полт.), *ямурок, ямýрка* (З.[емля] Войск[а]. Дон.[ского]), і, на думку Анненкова, змінені *имурка, юморка, юморкай, еморик* (Вор.) [Ан.: 210].

Як видно з поданого матеріалу, звучання українських слів передається по-різному, зокрема нерідко літерою ***и*** — то звук ***[і],*** то ***[и],*** буквою ***ы*** — завжди звук ***[и];*** літера ***і*** може позначатися частіше ***[ѣ]***, але також ***[і];*** початкова літера ***е*** читається як ***[йе].*** З усього видно, що М.Анненков намагався точно дотримуватися записів у друкованих джерелах або в надісланих йому рукописних матеріалах. Про це свідчить, напр., назва отруйної рослини Aconitum lycoctonum L. *буюся* (Черн.), яку М.Мельник у своєму словнику передає як *боюся* [Мел.] (з покликанням на [Ан.]). Хоча М.Анненков зрідка подає і явно помилкові написання, напр. у назві *вовчі ягоді* 'Actaea spicata L.', узятій від [Рог.], в якого — *вовчі ягоди.* Усі назви переважно без позначення наголосу. Паспортизуючи українські назви рослин, М.Анненков в одних випадках зазначав тільки автора, в інших — лише територію, а ще в інших — і одне, і друге (див. ще нижче назви рослини Agrimonia eupatoria L.). Повного списку скорочень та розкриття їх Анненков не подав, але майже всі вони здебільшого зрозумілі читачеві. Загальну орієнтацію в прийнятих у словнику скороченнях можна отримати на с. XXII.

Отже, подані в «Ботаническом словаре» 1878 р. [Ан.] М.Анненкова українські назви рослин значною мірою придатні для ареальних та ареалогічних досліджень. А, крім того, позаяк їх досить повно використано в усіх великих словниках української ботанічної номенклатури (див. [Мел.; СБН; Mak.; Кобів] та ін.), вони певною мірою вплинули й на формування наукової ботанічної номенклатури української мови. У цих словниках наявні покликання на [Ан.] для багатьох українських флорономенів як джерело їхньої першої лексикографіч-

ної фіксації. Цю тезу можна проілюструвати на прикладі словникової статті про назви рослини Agrimonia eupatoria L. (в Анненкова eupatorium — *І. С.*), для якої в [Ан.: 16—17] наявні такі українські назви: *байбак полевой* (Кур.[ская губ.]), *буквица* (Тавр.), *гладишник* (Рог.[ович]), *грудник* (Кур.), *земляничник* (Курск. Горн.[ицкий]), *колючка* (Кал.), *кошка* (Собол. Укр.[аина], Малор.), *кожушка* (Хар., Курск.[ая], Вор.[онежская губ.]), *кожушечки* (Умань), *колючка* (Кал.), *лепилки*, *лепильник* (Дон.[ская]), *липник* (Полт.), *парило* (Мал.[ороссия] Рог.), *парник* (Подол., Бесс.[арабия]), *порушень* (Укр. Кал.), *репей*, *репій* (Вор.), *репник* (Собол., Подол.), *репяшки*, *репяшки полевые* (Екат., Харьк.), *судопор*, *судопар* (Вор., Дон. обл. сл. Рупр.[ехт Ф.И.]), *цыпучій орепей* (Вор.), *печынник* (Вол., Подол.), *рыпка* (Тавр.), *пухарец полевой* (Киев.) [Ан.: 17], русин.[ские] *смитанник*, *підсметанник*, *маслянка* [Ан.: 389], *жовтий ріпяк* (Херс.[онская губ.]) [Ан.: 634].

Переважна більшість перелічених українських назв подається в зазначених вище словниках української ботанічної номенклатури (крім [Mak.: 15], до якого з покликанням на [Ан.] відібрано тільки назви *porušeń* і *rep´ašky polovi*, а більшість інших фіксується тут із покликанням на пізніші джерела, в яких використано [Ан.]. Найповніше представлені українські назви рослин із [Ан.] у [СБН] та [Кобів], значно меншою мірою — у [Мел.]. Це наше спостереження справедливе щодо більшості словникових статей українських ботанічних словників у порівнянні з [Ан.]. Деякі з українських назв у вказаних українських словниках видозмінені в напрямку «українізації» їх. Напр. *буквиця* (в [Ан.] *буквица*), *байбак польовий (полевой)*, *кішка (кошка)*, *кожушечки (кожуччечки)*, *печінник (печынник)*, *пухарець польовий (пухарец полевой)*, *реп'яшки польові (полевые)*. При цьому треба зважити й на те, що деякі з цих назв Анненков узяв із використаних ним джерел і подав у своєму словникові без будь-яких змін. У [Мел.], замість наявного в [Ан.: 17] *репник*, падається з покликанням на [Ан.] відсутня в ньому лексема *репик*.

Словник М.Анненкова — дуже важливе джерело для дослідження ботанічної лексики будь-якої слов'янскої, зокрема й української, мови. Звичайно, зважаючи на те, що він готувався і виданий 138 років тому, у наш час далеко не з усіма твердженнями, висновками, зауваженнями Анненкова можна погодитися. Передовсім це стосується з'ясування ним етимології багатьох слів, зокрема трактування ряду флорономенів як перекладів, запозичень від інших мов (латинської, грецької, західноєвропейських). Це правда, що такі назви, як *вовконіг* ʻLycopus L.ʼ (лат. *lycopus* від гр. *lycos* ʻвовкʼ і *pus* ʻногаʼ [Mach.: 202, 203]), *львина лапа* ʻAlchimilla vulgaris L.ʼ (переклад лат. *pes leonis* id. [ib.: 108]), *львова паща*, *львові уста* ʻAntirrhinum majus L.ʼ (від нім. *Lövenmaul* id.) та багато інших, є чужомовними запозиченнями.

Але, як свідчать дослідження наші та інших авторів подібних назв, останні могли утворитися й на власному українському мовному ґрунті. Так, напр., немає підстав, уважаємо, трактувати, як це робив М.Анненков, назву *трилистник* і под. ʻMenyanthes trifoliata L.ʼ як переклад або запозичення лат. *trifolium* id. [Ан.: 215]; пор. [Mach.: 183]. Так само не можна погодитися з Анненковим, що ботанічний номен *кровавник* ʻAchillea millefolium L.ʼ запозичений від польської мови. Ця рослина дуже добре відома в народі як ефективний кровоспинний засіб, тому її назва, пов'язана з *кров*, відома в усіх східно- і майже всіх західнослов'янських мовах (пор. укр. рідк. *крива́вник*, розм. *крова́вник* [СУМ, IV: 338, 360], діал. *черва́вник* і под. [Сабадош 1975: 242], рос. діал. *крова́вник* і под. [СРНГ, V: 264—265], біл. *крываўнік* [Кис.: 7—8], пол. *krwawnik*, чес., слвц. діал. *kervavník* id. [Mach.: 246]). Нам видається, що що цей фітономен дуже давній, можливо, походить від прасл. **krъvavъnikъ* id. На помилкові думки Анненкова натрапляємо й у ряді інших місць його словника (див., напр. [Сабадош 2014: 74, 103, 134, 204, 223, 406, 417, 430, 444, 464 та ін.]). Але, говорячи про них, ми не можемо ставитися до них дуже критично, тому що в той час, коли М.Анненков готував свій словник, мовознавча наука, зокрема її етимологічна галузь, була ще досить слабо розвинена. Крім того, ботанічна лексика дуже специфічна за джерелами свого формування, в той час була маловивчена і М.Анненков не був фаховим мовознавцем.

М.Анненков був висококваліфіковним ботаніком, флористом, добре знав особливості різних рослин, в своєму словнику досить часто до назв рослі подає зауваження, які допомагають мовознавцеві в з'ясувнні походження флорономенa, напр.: «назви парило, судопар походять від того, що рослина вживається для випарювання посуду» [Ан.: 16] (йдеться про рослину Agrimonia eupatoria L.). Або зауваження щодо назви *братки* і под. ʻMelampyrum nemorosum L.ʼ: «назви братки, анютині глазки, Иван да Марья — спільні з Viola tricolor L. Ця спільність назв сталася, можливо, внаслідок того, що в обох рослин є частини, що мають два кольори, і в результаті однакового використання обох рослин від золотухи» [Ан.: 211]. Стосовно назви *шечевица* ʻMedicago falcata L.ʼ лексикограф резонно зауважує, що вона є зміненою від *сочевица* [Ан.: 210]. Цілком справедливо Анненков помічає, що означення в складених назвах *королев квіт*, *королів цвіт* ʻPhaseolus coccineus L.ʼ нічого спільного зі словом *король* не мають, а є наслідком деетимологізації прикметника *кораловий* [Ан.: 277]. Про цілий ряд інших цікавих і корисних для мовознавця зауважень див. ще [Сабадош 2014: 113, 147, 171, 191, 214, 336, 380, 390, 414, 422, 457, 484 та ін.]. Вони можуть бути як власними, так і взятими з використаних ним джерел, не дуже доступних для сучасного дослідника.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Авг. — Августинович Ф.М. О дикорастущих врачебных растениях Полтавской губернии // Труды комиссии при университете св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа. — К., 1853. — Т. 2. — С. 1—91.

Ан. — Анненков Н. Ботанический словарь: Справочная книга для ботаников, сельских хозяев, садоводов, лесоводов, фармацевтов, врачей, дрогистов, путешественников по России и вообще сельских жителей. — Новое исправленное, пополненное и расширенное издание. — СПб., 1878. — XXII + 645 с.

Анненков-1 — Анненков Микола // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. В.Кубійович; Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 47.

Анненков-2 — Анненков Микола Іванович // Словник-довідник з ботаніки / За ред. І.П.Білоконя і О.Л.Липи. — К., 1965. — С. 26.

Анненков-3 — Анненков Микола Іванович // Українська радянська енциклопедія: В 12 т. — К., 1977. — Т. І. — С. 196.

Анненков-4 — Анненков Н. Ботанический словарь или собрание названий как русских, так и многих иностранных растений на языках латинском, русском, немецком, французском и других, употребляемых различными племенами, обитающими в России. — М., 1859. — XVI + 295 с.

Анненков-5 — Анненков, Николай Иванович // Большая биографическая энциклопедия (электронный ресурс): slovariki.org/bolsaa-biograficeskaa-enciklopedia

Анненков-6 — Анненков, Николай Иванович // Википедия.

Анненков-7 — Анненков, Николай Иванович // Русские ботаники: Биографо-Библиографический словарь / Сост. С.Ю.Липшиц. — М., 1947. — Т. І. — С. 63—64.

Анненков-8 — Анненков Н. Простонародные названия русских растений. — М., 1858. — 159 с.

Волк. — Волков Ф.П. Список растений с народными названиями и этнографическими примечаниями // Записки юго-западного отдела Русск. географ. общества за 1873 г. — К., 1874. — Т. І. — С. 165—178.

ВхПч. — Верхратський І. Початки до уложення номенклятури и терминологіи природописноі, народнёі. — Львів, 1869. — Вип. ІІ. — 40 с.

Даль — Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. — М., 1955. — Т. I—IV.

Кис. — Киселевский А.И. Латинско-русско-белорусский ботанический словарь. — Минск, 1967. — 159 с.

Кобів — Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. — К., 2004. — 800 с.

Мел. — Мельник М. Українська номенклятура висших ростин. — Львів, 1922. — 356 с.

Рог. — Рогович А.С. Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России с некоторыми поверьями и рассказами о них // Записки юго-западного отдела Русск. географ. общества за 1873 г. — К., 1874. — Т. І. — С. 109—179.

Рогович — Рогович А. Обозрение семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа. — К., 1869. — 308 с.

Сабадош 1975 — Сабадош И.В. Названия для тысячелистника обыкновенного (Achillea millefolium L.) в говорах украинского языка // Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу: Тез. докл. — М., 1975. — С. 241—243.

Сабадош 2014 — Сабадош І.В. Історія української ботанічної лексики (XIX — початок XX ст.). — Ужгород, 2014. — 600 с.

СБН — Словник ботанічної номенклатури (Проєкт). — К., 1928. — 313 с.

Сред. — Срединский Н.К. Материалы для флоры Новороссийского края и Бессарабии // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. — Одесса, 1872—1873. — Т. I—II.

СРНГ — Словарь русских народных говоров. — М.; Л., 1965 [и след.]. — Вып.1 [и след.].

СУМ — Словник української мови: В 11 т. — К., 1970—1980. — Т. I—XI.

Шейк. — Шейковский К. Опыт южнорусского словаря. — К.; М., 1861—1886.

Hoelzl — Hoelzl K. Botanische Beiträge aus Galizien // Verhandlugen des kaiserlich-königlischen zoologisch-botanischen Gesellschaft in Wien, 1861. — B. XI. — S. 149—160.

Lind. — Lindemann E. Flora Chersonensis. — Odessae, 1881—1882. — T. 1—2.

Mach. — Machek V. Česká a slovenská jména rostlin. — Praha, 1954. — 366 s.

Mak. — Makowiecki S. Słownik botaniczny łacińsko-małoruski. — Kraków, 1936. — 408 **s.**

Ivan Sabadosh

Ukrainian Vocabulary in Botanical Dictionary by M.Annenkov since 1878 in Terms of Areal

Summary. The article describes the Ukrainian names of plants in Botanical Dictionary by M.Annenkov since 1878 in detail particularly in terms of areal and it insists on its role in the formation of scientific botanical nomenclature of the Ukrainian language.

Key words: the Ukrainian language, names of plants, the history of vocabulary, etymology, areal description of botanical vocabulary.

Одержано 23.05.2016 р.